ТЕНДЕНЦІЇ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НІШЕВОГО ТВАРИННИЦЬКОГО АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

І. Черевко, к. с. н.

ORCID ID: 0000-0002-8411-6136

Г. Черевко, д. е. н.

ORCID ID: 0000-0002-0072-5816

Львівський національний аграрний університет

<https://doi.org/10.31734/economics2021.28.019>

Черевко І., Черевко Г. Тенденції і проблеми розвитку нішевого тваринницького агробізнесу в Україні

Розвиток нішевого сільського господарства, як свідчить досвід інших країн, а також хоча й невеликий, але вже наявний досвід виробників в Україні, стосується не лише рослинницьких культур. Не менш інтенсивно він відбувається і в галузях тваринництва, але в тих галузях, які можна назвати повною мірою нетрадиційними. Для малих виробників нішеве сільське господарство є особливо привабливим, оскільки виробництво традиційних видів сільськогосподарської продукції у таких господарствах не дозволяє максимально витримати вимоги технологічних процесів і забезпечити досягнення достатньо рівня прибутковості, а тим більше – організувати вигідний продаж виробленої продукції, через малі її обсяги, та ще й за фактичної відсутності кооперації у секторі цієї категорії виробників. Крім того, велика кількість видів продукції нішевого характеру дає змогу широко диверсифікувати напрями ведення галузі і тим самим застрахувати себе від можливих ризиків, характерних для традиційних культур і відповідної вузької спеціалізації на них. Нішеве виробництво також дозволяє значно підвищити рівень зайнятості на селі, оскільки воно потребує додаткових робочих рук унаслідок порівняно вищого рівня трудомісткості нішевої продукції. У галузі тваринництва нішевий напрям одержав розвиток порівняно недавно, але вже на сьогодні він є досить диверсифікований. Основні види нішевої тваринницької продукції, виробництво яких наразі практикується в Україні: продукція вирощування равликів, устриць, жаб, змій, перепілок, хробаків, качок, страусів, молоко і м'ясо та сир овець (бринза) і кіз, коней (кумис), буйволів тощо. Наведені приклади ведення нішевого тваринницького бізнесу в Україні засвідчують його високу ефективність.

Стимують нішевий напрям розвитку тваринництва ті ж бар'єри, що притаманні і сектору рослинництва, – брак досвіду, відсутність координації і кооперації, належної культури споживання такої продукції. Він не супроводжується відповідним науковим та інформаційно-консультативним забезпеченням та підтримкою держави. Власне, головним чинником, який міг би значно динамізувати розвиток нішевого сільського господарства, у тому числі й тваринництва, у сучасних умовах могла б стати реальна державна підтримка у вирішенні виробниками такої продукції зазначених проблем шляхом сприяння розвитку системи забезпечення і обміну потрібною інформацією, підвищення рівня доступності кредитів, налагодження консультативно-інформаційного обслуговування, відповідного спрямування дорадництва, тобто створення хоча б якоюсь мірою сприятливих умов та культури споживання нішевих видів продукції.

Ключові слова: нішеве виробництво, тваринництво, ефективність, бар'єри розвитку.

Cherevko I., Cherevko H. Trends and problems of development of niche animal agribusiness in Ukraine

The experience of other countries as well as a small but already existing experience of producers in Ukraine confirms that development of niche agriculture is applied not only to crops. It is not less intense in the animal husbandry branches, but in those branches, which can be called fully unconventional. For small producers, niche agriculture is particularly attractive because production of traditional agricultural products in such farms does not allow to withstand the requirements of technological processes and ensures a sufficient level of profitability, and even more so – to organize a profitable sale of manufactured products due to its small volumes, and even in the actual absence of cooperation in the sector of this category of producers. In addition, a large number of niche products secures a wide diversity of the areas of the branch and thus, to insure themselves against possible risks inherent in traditional crops and the corresponding narrow specialization in them. Niche production also significantly increases the level of employment in rural areas, as it requires additional job positions due to the relatively higher level of labor intensity of niche products. In the field of animal husbandry, the niche direction has been developed relatively recently, but today it is quite diversified. The main types of niche animal products, the production of which is currently practiced in Ukraine: production of snails, oysters, frogs, snakes, quails, worms, ducks, ostriches, milk and meat and cheese from sheep («brynza») and goats, horses («kumys»), buffaloes, etc. The given examples of niche animal business, conducted in Ukraine, testify to its high efficiency.

The niche direction of livestock development is constrained by the same barriers that are characteristic for the crop sector – lack of experience, lack of coordination and cooperation, of such products consumption proper culture. It is not accompanied by the appropriate scientific and information-advisory support and support of the state. Actually, the main

factor that could significantly dynamize the development of niche agriculture, including animal husbandry, in modern conditions, there could be real state support in such problems solved by the manufacturers of such products by promoting development of the system for the necessary information providing and exchanging, increasing the level of availability of loans, advisory and information services establishment, the appropriate direction of consulting, ie, creation of at least to some extent favorable conditions and culture of consumption of niche products.

Key words: niche production, animal husbandry, efficiency, development barriers.

Постановка проблеми. Розвиток нішевого сільського господарства, як свідчить досвід інших країн, а також хоча й невеликий, але вже наявний досвід виробників в Україні, стосується не лише рослинницьких культур. Не менш інтенсивно він відбувається і в галузях тваринництва, але в тих галузях, які можна назвати повною мірою нетрадиційними. Популярність продукції цього напрямку виробництва у названому секторі аграрної економіки в Україні чим далі, тим більше зростає, але це зростання наразі відбувається явно недостатніми темпами. Нішевий напрям розвитку тваринництва стримують ті ж бар'єри, що характерні і для сектору рослинництва – брак досвіду, відсутність координації і кооперації, належної культури споживання такої продукції. Розвиток цього напрямку нішевого виробництва не супроводжується відповідним науковим та інформаційним забезпеченням. Держава явно залишається поки що осторонь цього процесу в сенсі можливої фінансової підтримки. У сукупності ці чинники явно стримують темпи зазначеного зростання, що, відповідно, формує високий рівень актуальності досліджень у напрямі узагальнення вже існуючого досвіду вирощування на харчові потреби жаб, змій, равликів, устриць, страусів, бугаїв, коней, комах, перепілок, кіз тощо, переробки продукції їх вирощування і оцінки ефективності цього бізнесу, ідентифікації основних проблемних моментів у подальшому розвитку цього напрямку агробізнесу та накреслення відповідних шляхів їх розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема диверсифікації напрямів господарської діяльності у сільській місцевості привертає до себе увагу таких учених-економістів, як В. Арістов [2], Ю. Кернасюк [9; 10], Р. Кісель [2; 3], М. Клодзінський [24], О. Маслак [12], В. Ткачук [19], Л. Удова і К. Прокопенко [2], Г. Черевко [22] та ін. Зокрема, В. Ткачук у диверсифікації вбачає чинник розширення асортименту потенційних можливостей виробників на селі вирішувати соціальні проблеми [19, с. 94]. Низка відомих польських науковців відзначає, що зміни у розвитку сільських територій зумовлюють формування на селі тенденцій до інтенсивного переходу від монофункційного до багатофункційного і

достатньо диверсифікованого щодо напрямів розвитку аграрної економіки [23, с. 41; 24, с. 170].

Шляхів вирішення проблеми диверсифікації напрямів діяльності сільськогосподарських виробників є досить багато. Серед них на особливу увагу заслуговує розвиток порівняно малими виробниками нішевого напрямку виробництва та переробки його продукції на відповідні нішеві продукти. Такий напрям розвитку сільського господарства формує певний рівень атракційності для вчених-економістів, але наразі серед доступних літературних джерел можна знайти публікації переважно практиків, що вже мають певний досвід у вирішенні зазначеної проблеми, або відповідних експертів – спеціалістів у галузі. Публікації на цю тему є досить розрізнені і в основному «інтернетного» інформаційно-констатуючого характеру. Фундаментального аналізу стану цієї галузі практично не проводиться. Результати ж досліджень вчених можна шукати більшою мірою серед матеріалів вузькоспеціалізованих науково-практичних конференцій. Зокрема, особливості нішевих культур досить детально охарактеризовані В. Арістовим [2], який вважає, що нішеві продукти є прерогативою невеликих сільськогосподарських підприємств та окремих виробників типу фермерів чи звичайних селян-одноосібників. Відповідні критерії класифікації видів виробництва як нішевих пропонує О. Маслак, акцентуючи увагу на їх високій питомій прибутковості, достатності незначних виробничих площ, відсутності конкуренції на ринку, порівняно вищій трудомісткості одиниці продукції, нижчому рівні механізації виробничих процесів [12]. Найбільше аналітичної інформації про стан нішевого виробництва в Україні та можливі напрями його подальшого розвитку можна одержати хіба що з публікацій Ю. Кернасюка [9; 10]. Дорадча служба в цьому напрямі практично не працює. У проаналізованих доступних публікаціях зазначається, що виробництво нішевої продукції є надзвичайно вигідним і має низку переваг [3]. Воно є високорентабельним, хоча різні напрями нішевого виробництва ранжуються за рівнем рентабельності та ефективності експорту продукції [13]. Однак усе ще не великі масштаби розвитку цієї галузі в Україні і практична

відсутність відповідного сприятливого середовища для її ефективного розвитку зумовлюють об'єктивну наявність широкого поля для продовження наукових досліджень у зазначеній сфері.

Постановка завдання. Основним завданням статті є представлення результатів дослідження проблем нішевого напряму виробництва тваринницької продукції в процесі диверсифікації сільськогосподарського виробництва й підвищення ефективності функціонування малих фермерських та індивідуальних господарств населення.

Виклад основного матеріалу. В Україні сьогодні функціонує близько 9000 фермерських господарств, які мають у землекористуванні до 20 га [7]. Для них нішеве сільське господарство є особливо привабливим, оскільки виробництво традиційних видів сільськогосподарської продукції у таких господарствах не дозволяє максимально витримати вимоги технологічних процесів і забезпечити досягнення достатньо рівня прибутковості, а тим більше – організувати вигідний продаж виробленої продукції, через малі її обсяги, та ще й за фактичної відсутності кооперації у секторі цієї категорії виробників. Крім того, велика кількість видів продукції нішевого характеру дає можливість широко диверсифікувати напрями ведення галузі і тим самим застрахувати себе від можливих ризиків, характерних для традиційних культур і відповідної вузької спеціалізації на них. Нішеве виробництво також дозволяє значно підвищити рівень зайнятості на селі, оскільки воно потребує додаткових робочих рук унаслідок порівняно вищого рівня трудомісткості нішевої продукції.

У галузі тваринництва нішевий напрям одержав розвиток порівняно недавно, але вже на сьогодні він є досить диверсифікований.

Прикладом успішної практики ведення зазначеного напряму бізнесу є ПрАТ «Рівнянське», що на Кіровоградщині, яке вже понад 10 років займається вирощуванням індиків. Час і досвід показав, що найвигіднішою індичою фермою може бути лише та, яка реалізує, перш за все, яйця для інкубації та індичат, бо співпраця з ресторанами не дала бажаного ефекту, а продаж індичого м'яса так і не став для ферми основним заробітком. Якщо індик, що важить дванадцять і більше кілограмів, продається по 75 грн за кілограм живої ваги, то не кожен готовий віддати за нього майже 1000 грн. Конкуренції власники ферми не бояться, бо ці птахи на початку свого життя настільки вибагливі, що в індичому бізнесі залишаються лише найсильніші [11].

Не менш цікавим прикладом реалізації унікального бізнес-проекту є налагодження виробництва кумису на фермі «Dengoff AgroFamily», що на Київщині [25]. Нетрадиційний напій із кобилячого молока для України є цілком новим та незвичним, конкуренція на ринку практично відсутня, бо виробників такої продукції в Україні є лише кілька [1]. Але розвиток такого бізнесу стримують відсутність культури споживання цієї продукції та висока ціна, яка в силу обставин наразі не може бути нижчою.

В Україні існує десять великих компаній і кілька десятків дрібних фермерів, які займаються равликами (гелісікультурою). Виробники експортують в Європу до 90 % своєї продукції. Щороку європейці з'їдають кількості тонн равликів, при цьому попит на них залишається стабільно високим і навіть не задоволеним [14]. У створення повноцінної ферми зі спеціалізованим обладнанням і переробним цехом необхідно вкласти 150 000 євро. Такі інвестиції дозволяють вийти через три–п'ять років на обсяги 10–15 тонн на рік. За цей період вкладення окупляться [17]. М'ясо равликів – здорова білково-мінеральна органічна їжа, яка апіорі не може бути іншою, оскільки ці тваринки не переносять «хімічного» харчування.

З 2017 р. у с. Солонці, біля Львова, функціонує сімейне фермерське господарство «Західний равлик». Тут вирощують равликів, яких експортують до країн ЄС в обсязі близько 25 тонн щороку. Крім того, продукцією їх вирощування є ікра. Фермерський слимак стає дорослим за дев'ять місяців, тоді як природному потрібно три роки. Його вартість за кілограм – від 6 до 16 євро, тоді як зібраний у дикій природі коштує близько долара за кілограм. Ця ніша в Європі стала відкритою через заборону збирати там природного равлика [16].

На фермі також практикують гастротури – поєднання екскурсії з дегустацією равликів. На гастротурах відвідувачі можуть скуштувати канапку з равликовою ікрою, яка є надзвичайно дорогою – 28 тисяч гривень за кілограм, тому її не накупишся. А канапка на фермі коштує 60–70 грн. Ікру реалізують в Україні – обсяги цієї продукції занадто малі для поставок на зовнішні ринки. Ще дорожчий і цінніший є равликовий слиз, який використовують у косметології та медицині. Мушлі ферма використовує для подачі равликів у ресторанах [16].

Фермерське господарство «Західний равлик» є першою в Україні фермою, яка почала розводити змій. Близько 70 змій тримають на м'ясо, адже воно зміцнює імунітет, допомагає

людям, хворим на туберкульоз. Змії ростуть три роки до «істинного стану». Специфіка цього бізнесу в тому, що зміїне м'ясо, звичайно, не стане масовим продуктом, але завжди знайдуться охочі спробувати щось нове. Страва зі змії є дорогою – орієнтовно 3–4 тис. грн за порцію. Згодом на фермі планують розводити й отруйних плазунів не лише задля м'яса, а й для того, щоб отримати отруту для фармацевтики. До речі, фермери планують також вирощувати жаб, а у перспективі, можливо, і ферму сарани запустять [5].

У 2015 р. у Львові відкрився невеликий ресторан «Tante Sophie». Назва з французької перекладається як «Тітонька Софія», а за задумом авторів в основі меню лежать страви за класичними рецептами кухні французького Провансу [8]. У селі Яблунівці було засноване фермерське господарство «Давидко», а згодом створена сучасна мініферма з розведення равликів, яку назвали «Tante Snails». Нині у львівському ресторані ціна порції масою 200 г стартує від 240 грн. А щоб задовольнити потреби ресторану та його клієнтів у стравах із жаб'ячих лапок, фермери вирішили вирощувати на своїй фермі жаб. Пара породистих жабок для розведення на спеціальній фермі коштує від 100 доларів [8]. І хоча в Україні м'ясо жаб поки що не користується популярністю, але жаб'ячі лапки завжди можна буде постачати на ринок Європи чи інших країн [8].

Лише кілька років тому підприємливі фермери почали будувати устричні ферми і вирощувати перших українських устриць біля Чорного моря, де є величезний потенціал для устричного промислу. Цей бізнес окупається вже за перший сезон, який триває три роки (поки виросте молюск). В Україні ціна на устриці стартує від 100 грн і до кількох тисяч [21].

Дуже прибутковою справою за умови грамотного утримання й правильного вибору порід є вирощування качок – особливо, якщо поруч є водойма. Для організації ферми на 400 голів качок досить приміщення площею 30 м². Вартість будівництва пташника залежить від обраних матеріалів і конструкції та коливається в межах 180–200 тис. грн, невелика ферма з розведення качок може окупитися вже через рік після початку реалізації проєкту. Якщо реалізовувати продукцію через гуртових посередників, прибуток буде удвічі меншим, а отже, витрати окупляться не раніше ніж через три роки [6].

Дуже перспективний бізнес – сучасні страусові ферми. Сьогодні на території країни вже існує близько 200 господарств із вирощування та розведення страусів. За 1 кг страусинового м'яса (філе) в Україні просять від 350 до 900 грн. За

одне страусине яйце – близько 250 грн. Вкладення в страусину ферму окуповуються протягом 2–3 років [4].

Козівництво та вівчарство – галузі, що останнім часом стрімко набирають обертів в Україні. Попри проблеми та перепони, усе більше українських фермерів вбачають у них перспективу та виявляють бажання розвиватися в цьому напрямі [15]. За різними оцінками, справжня ринкова ціна бринзи – мінімум 300 грн/кг. Водночас просунути бринзу за межі Карпатського регіону складно – масовий покупець не сприймає цей смак, магазини й ресторани теж поки що її не купують [18].

Це лише кілька прикладів успішного ведення нішевого аграрного бізнесу в Україні, але й вони засвідчують його високу ефективність. Немає, звичайно, підстав для абсолютизації нішевого виробництва як панацеї від усіх проблем у секторі малих сільськогосподарських виробників. Нішева специфіка цілої низки видів продукції має досить виражений часовий характер – те, що якийсь час було нішевим, при досягненні певного моменту у своєму розвитку може втратити риси нішевості і перейти у розряд традиційного виду виробництва. Крім того, перехід на нішеве виробництво потребує певного безприбуткового періоду. Тому очевидно, що, роблячи ставку на нішевість того чи іншого виробництва, треба враховувати зазначену особливість цієї нішевості і, плануючи свої інвестиції, слід добре зважувати всі можливі альтернативи – можливо, доцільніше вкладати кошти у щось більш тривале, типу традиційного ягідництва: віддача від таких інвестицій може бути більш віддаленою в часі, але зате надійнішою.

Висновки. Диверсифікація напрямів господарювання малих сільськогосподарських виробників за рахунок розвитку нішевих видів виробництв безперечно позитивно впливатиме на ступінь реалізації основних засад зрівноваженого розвитку сільських територій в Україні, оскільки вона дозволить підвищити добробут як самих виробників цієї продукції, так і мешканців відповідних поселень, підвищуючи їхній рівень зайнятості і доходів та сприяючи розвитку локальної соціальної інфраструктури. Значення розвитку нішевого сільського господарства для малих виробників важко переоцінити, оскільки таким чином вони можуть значно збільшити обсяг своїх доходів та на цій основі підвищити рівень якості життя своїх родин, а також позитивно впливати на ефективну реалізацію відомої Концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів країни.

Нішевий напрям розвитку тваринництва в Україні є порівняно новий, і його стримують ті ж бар'єри, що характерні і для сектору рослинництва, – брак досвіду, відсутність координації і кооперації, належної культури споживання такої продукції. Існуюча в Україні практика вже засвідчує високу ефективність такого напрямку. Але його розвиток не супроводжується відповідним науковим та інформаційно-консультативним забезпеченням і підтримкою держави. Власне, головним чинником, який міг би значно динамізувати розвиток нішевого сільського господарства, у тому числі і тваринництва, у сучасних умовах могла б стати реальна державна підтримка у вирішенні виробниками такої продукції зазначених проблем шляхом сприяння розвитку системи забезпечення і обміну потрібною інформацією, підвищення рівня доступності кредитів, налагодження консультативно-інформаційного обслуговування, відповідного спрямування дорадництва.

Бібліографічний список

1. Агрофірма з Київщини випускатиме кумис під власним брендом. 2019. URL: <https://kurkul.com/news/16308-agrofirma-z-kiyivschini-vipuskatime-kumis-pid-vlasnim-brendom> (дата звернення: 16.01.2021).
2. Арістов В. 2017. Фермери або агрохолдинги? Оптимальна модель розвитку українського агробізнесу. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/agr-news/1330-fermery-abo-ahrokholdynhy-optymalna-model-rozvytku-ukrain-skoho-ahrobiznesu> (дата звернення: 20.12.2020).
3. Виважені рішення та вивчення ринку приведуть до мільйона з гектару: підсумки конференції. 2017. URL: <https://uhbdp.org/ua/1191-vivazheni-rishennya-ta-vivchennya-rinku-privedut-do-miliona-z-gektaru-pidsumki-konferentsiji> (дата звернення: 16.01.2021).
4. Вигідний бізнес: як заробляти на розведенні страусів? 2021. URL: <https://agreview.com/news/vyhidnyj-biznes-yak-zaroblyaty-na-rozvedenni-strausiv> (дата звернення: 10.02.2021).
5. В Україні відкрили першу зміїну ферму. 2019. URL: https://espresso.tv/news/2019/06/14/v_ukrayini_vidkryly_pershu_zmiyinu_fermu (дата звернення: 21.12.2020).
6. Герасименко А. 2021. Математика агробізнесу: вирощування качок. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/955-matematika-agrobiznesu-viroschuvannya-kachok> (дата звернення: 10.02.2021).
7. Дрібні фермери України у пошуках ринкової ніші. 2019. URL: <https://infoindustria.com.ua/dribni-fermeri-ukrayini-u-poshukah-rinkovoyi-nishi/> (дата звернення: 22.12.2020).
8. Капустіна К. 2020. Жаба за 50 доларів: як заробити на розведенні жаб. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/817-jaba-za-50-dolariv-yak-zarobiti-na-rozvedenni-jab> (дата звернення: 28.12.2020).
9. Кернасюк Ю. Експортний тренд – нішеві культури. *Агробізнес сьогодні*. 2015. № 4 (299). С. 32–33.
10. Кернасюк Ю. Ринок нішевих агрокультур. *Агробізнес сьогодні*. 2018. № 22 (389). С. 12–16.
11. Лутицька Л. Індича ферма: чи вигідний бізнес? URL: <https://kurkul.com/blog/263-indicha-ferma-chi-vigidniy-biznes> (дата звернення: 12.12.2020).
12. Маслак О., Маслак Н., Гужвенко С. Передумови розвитку малого підприємництва в сільській місцевості. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 2018. Vol. 4, № 4. Р. 113–129. URL: <http://are-journal.com> (дата звернення: 25.12.2020).
13. Над прірвою маржі: огляд ринку нішевих культур (ч. 3). 2017. URL: <https://agroday.com.ua/2017/12/13/nad-prirvoyu-marzhi-yak-zarobyty-na-nishevyyh-kulturah-i-skilky-tsogo-chekaty-ch-3/> (дата звернення: 15.12.2020).
14. Наша ферма – «Мокрий двір». 2019. URL: http://hodowla-slimakow.pl/uk/наша-ферма-мокрий-двір/?gclid=EAIaIQobChMIz-vYwdLc4AIVk5QYCh3oNgIUeAA_YASA_AEgIZffD_BwE (дата звернення: 15.12.2020).
15. Олексин А. 2017. Конкуренції у вівчарстві не може бути апіорі. URL: <https://kurkul.com/interview/187-tetyana-lisenko-konkurenciji-u-vivcharstvi-ne-moje-buti-apiori> (дата звернення: 15.12.2020).
16. Прибуткові слимаки. Як зробити бізнес на равликах? 2018. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/08/29/639965/> (дата звернення: 15.12.2020).
17. Равликова ферма: рентабельність бізнесу сягає 100 %. 2017. URL: <https://landlord.ua/news/ravlikova-ferma-rentabelnist-biznesu-syagaye-100/> (дата звернення: 20.12.2020).
18. Сировари допомагають закарпатським вівчарам заробити на бринзі. 2017. URL: <https://kurkul.com/news/10234-sirovari-dopomagayut-zakarpatskim-vivcharam-zarobiti-na-brinzi> (дата звернення: 15.01.2021).
19. Ткачук В. Соціальний вектор розвитку диверсифікаційних процесів в аграрних підприємствах. *Аграрна економіка*. 2014. № 7 (1–2). С. 93–96.
20. Удова Л., Прокопенко К. Нішеві культури – нові перспективи для малих суб'єктів господарювання в аграрному секторі. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 3. С. 102–115.
21. Устрицы и Украина: бизнес на деликатесах. Аналитика. 2017. <http://agroportal.ua/publishing/analitika/ustritsy-i-ukraina-biznes-na-delikatesakh/> (дата звернення: 20.01.2021).
22. Cherevko G. Diversification of business direction in the context of sustainable development of rural areas. *Agrarian Economy*. 2016. № 9 (1–2). Р. 5–8.
23. Kisiel R. Obszary wiejskie i rolnictwo wobec wezwań XXI wieku. *Roczniki naukowe SERIA*. 2001. 3, 1. Р. 39–45.
24. Kłodziński M. Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Warszawa: SGGW, 1996.
25. MLK PWR – сила молока, або Нетрадиційний бізнес-проект на Київщині. 2019. URL: <https://kurkul.com/interview/591-mlk-pwr-sila-moloka-abo-netraditsijnyy-biznes-proekt-na-kiyivschini> (дата звернення: 20.01.2021).

Стаття надійшла 17.02.2021